

**Ülker Heydər qızı Aslanova¹⁰
PROFESSOR YUSIF SEYİDOVUN AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNDƏ CÜMLƏNİN
BAŞ VƏ İKİNCİ DƏRƏCƏLİ ÜZVLƏRİ İLƏ BAGLI MÜLAHİZƏLƏRİ**

Mətn sintaksisində həmçinin cümlə üzvləri ilə əlaqədar olan məsələlərdə mübahiseli məqamlar olmustur. İlk növbədə, bir cümlə üzvü bir sözləmi, yoxsa bir neçə sözləmi ifadə edilmişlidir? sularına cavab tapmaq tələb edilir. Y.Seyidovun fikrinə, cümlə təhlilində hər bir söz, mümkün qədər ayrıca üzv kimi götürülməlidir. Ümumiyyətlə, cümlə üzvləri məsələsinə kompleks şəkildə yanaşılmasa, məsələnin düzgün həllini nail olmaq mümkün deyil. Nəzərə almaq lazımdır ki:

1. Formaca növündən asılı olmayaq, frazeoloji birləşmələr sözbəsəz təhlil edilmir, bütövlükdə bir cümlə üzvü olur. Məsələn: Xəstəlik kişini əldən salmışdır.

2. Tərkib hissələrinin leksik manasından, cümlədəki mövqeyindən və s. asılı olaraq söz birləşməsi taşkil edən (və ya təşkil etməyən) iki söz bir cümlə üzvü ola bilir. Bu zaman aşağıdakı hallara diqqət yetirmək lazımdır.

- I növ iñimi birləşmələri - əsasən, ikinci tarəf müvafiq cümlə üzvü (mübtəda, tamamlıq, zərflik, ismi xəbor), birinci tarəf isə, əsasən, təyin olur; 1) İgid əsgərlər cəsərətlə vuruşurdular.

2) Komandan igid əsgərləri tabrik etdi.

İstisna hallarda ikinci tarəfdə “zaman, vaxt, il, an” və s. sözlər, birinci tarəfdə isə “o, bu” işarə əvəzliliklə işləndikdə onları bir mənə bildirdiyi üçün tərkib hissələrinə ayırmak olmur. Məsələn:

1) **Bu il möhsulmuz bol oldu.**

3. Sırf grammatik xüsusiyyətlərə görə də bir sıra söz birləşmələrini cümlədə tərəflərinə ayırb附加 alyra cümlə üzvləri kimi götürmək mümkün olmur:

- adlıq halli fehli birləşmələr: sən gələndə;

- II növ təyini söz birləşmələri: kənd həkim;

- III növ təyini söz birləşmələri: kəndin həkim... [7, s. 405].

Lakin məsələyə yuxarıda göstərdiyimiz kimi bir qədər təngidli yanassaq, deyə bilərik bu göstərilən qruplara daxil olan birləşmələr arasında da elələri var ki, istisnalıq təşkil edir və tərəflər ayrılıqla cümlə üzvləri kimi götürülə bilir. Məsələn; III növ təyini söz birləşmələrində birinci - asılı tarəf II və III şəxsin cəmminə aid şəxs əvəzliliklə ilə ifadə olunarsa, bu zaman ikinci - əsas tarəfdə onlara uyğun mənsubiyyət şəkilçisi (-imiz)⁴ işlənməzsa, bu zaman ikinci tarəf kontekstdən asılı olaraq uyğun cümlə üzvü, birinci tarəf isə təyin funksiyasında çıxış edir:

- Bizim kəndə yeni qaz kəməri çəkildi və s.

Alım çox doğru olaraq qeyd etmişdir ki, dildə nə qədər söz varsa, hanımsından nitqdə istifadə olunur. Dilin heç bir sözü cümlədən kənardı qala bilməz. Həmin sözləri isə cümlədəki roluna görə üç qrupa bölgə bilərik:

1. Cümə üzvləri.

2. Grammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə əlaqədar olmayan sözlər.

3. Körəkçi vasitələr - körəkçi sözlər [6, s. 340].

İlk növbədə, cümlə üzvləri nəzərdən keçirmək məqsədən uyğun olaraq olur. Bunlar elə sözlərdir ki, mənə və grammatik cəhətdən bir-biri ilə əlaqədar olur, biri digorunu izah edir, aydınlaşdırır, müsəyyən suallara cavab verir:

Dilçiliyimizdə qəbul olunmuş yekdil fikrə əsasən, beş cümlə üzvü vardır: mübtəda, xəbor, təyin, tamamlıq və zərflik. Onların hər birinin öz funksiyası, öz suali, özünün əlaqədə olduğu üzv və ya üzvlər vardır. Lakin hər biri cümlənin qurulmasına, formalşmasına müümən rəla malikdir.

Cümə üzvləri baş (mübtəda və xəbor) və ikinci dərəcəli üzvlərə (tamamlıq, təyin, zərflik) bölünür.

Y.Seyidovun cümlə üzvləri ilə əlaqədar fikirləri belədir ki, mübtəda baş üzv olaraq cümlədəki digər üzvlərin heç birindən asılı deyil. Tam müstəqil bir cümlə üzvüdür.

Bəzən elə olur ki, cümlədə faktiki cəhətdən mübtəda iştirak etmir, asanlıqla bərpa edilə bilir. Məsələn,

Gölərin, Çay süz.

Bu tipi cümlələr də mübtədalı cümlələrdir. Çünkü mübtəda şəxs şəkilçisi əsasında bərpa edilə bilir:

Mən gələrim. Sən çay süz. Bəzən belə bir yanlış təsəvvür formalşır ki, guya mübtəda deyərən yalnız insanın nəzərdə tutulur. Lakin bu, doğru deyil. Mübtəda iş görəni - subyekti bildirir. Subyekt isə insan, digər canlılar, cansızlar, hətta mücərrət anlayışları bildirən sözlər ola bilər. Məsələn;

- **Biz** vətənimizi sevirik (insan).

- **Canavarlar** kəndə hicüm etmişdilər (heyvan).

- **Neft** ölkəmizin sərvətidir (cansız)

- **Azərbaycan** öz inkişafı ilə dünyaya səs salıb (xüsusi isim)

Mübtədanın sualları, ifadə vasitələri hər kəs məlum olduğu üçün bunun üzərində geniş dayanmaq istəmirik. Əsas məqsədimiz mübtəda və xəbor arasında sintaktik əlaqə və Y.Seyidovun bu məsələyə münasibatıdır. Y.Seyidov bu haqda yazar: “Xəbor mübtədaya aid hərkəti və əlaməti bildirir” [1, s. 348]. Əslində burada əlaməti əvəzinə hal-vəziyyətin ifadəsinin işlənməsi semantik cəhətdən dəha dolğun ola bilərdi. Bunu Y.Seyidov sonrakı tədqiqlərinde nəzər almışdır. O yazar:

1. İnsanlar uçmaq barədə neçə yüz min il əvvəller düşünürdülər.

¹⁰ ADNSU, Azərbaycan dili kafedrası. ulker-asanova@mail.ru

2. İndiki hayatı təyyarələrsiz təsəvvür etmək çətindir – cümlələrindən birincisində xəber mübtədaya aid hərəkatı, ikincisində isə hal-vəziyyəti bildirir.

Müellif daha sonra yazar: "Xəberin qrammatik cəhətdən mübtədaya tabe olması qrammatik cəhətdən ona uyğunlaşmasıdır. Yəni mübtədə hansı şəxsə və hansı kəmiyyətdə olsa, xəber də ona uyğun olmalıdır" [1, s. 348]. Bəzən bizi nitqədə elə cümlələrlə qarşılaşır ki, mübtədə ilə xəber arasında uzlaşma pozulmuş olur. Xəberin mübtədə ilə uzlaşması dilçilik nəzəriyyəsində qəbul edilmiş fikirdir. Rus dilçiliyində də uzlaşmaya etiraz edilmir, mübtədə və xəberin hegemonluğunun məsələlərinə bəzən şübhə ilə yanışlar.

Azərbaycan dilində şəxs avzılıkları ilə ifadə edilən xəbərlər mübtədə arasında uzlaşmanın olmaması məsəlesi də ilkin olaraq Y.Seyidov tərəfindən müəyyənləşdirilmişdir. Bu, adı bir məsələ deyil, elmi tapıntıdır. Məsələn;

- Bu mavi, bəzəksiz gőy **bizimdir** (R.Rza)
- **Sizədən** sözüm manım, eloğlu, doğma qardaş (R.Rza)

Bundan başqa Y.Seyidovun xəberin quruluşca növü məsələsində maraqlı fikirləri vardır. O, Q.Kazimovun xəbərlə bağlı fikirlərinə belə münasibət bildirmiştir:

Xəberin quruluşca iki növü qeyd olunur: Dilçilikdə bu bölgü birmənalıdır, mübahisə yoxdur. Ancaq onların izahında fikir ayrılığı var. Buna görə Q.Kazimovun sadə xəber hesab etdiyi bəzi faktların bir qismi etiraz doğurur. O yazar: "Etmək eləmək, olmaq sözləri qeyri-müstəqil feil kimi çox işlənir. Başqa bir sözə, xüsusən, adlarla birləşərək mürəkkəb feillər əmələ getirir" [2, s. 113].

Y.Seyidov isə yazar: Azərbaycan dilində mürəkkəb feil yoxdur və bunlar da mürəkkəb feil əmələ getirmir. Belələrini (biňiš edərdi, narahat eləmirdi, bağlı olub və s.) sadə xəber hesab etmək də doğru deyil. "On dörd-on beş yaşında olardı", "udquna-udquna qalmışdı", "zəhmət vermişəm, cincirini çıxmadı və s. iki, üç sözlü xəbərləri sadə hesab etməyi də heç cür esaslandırmış olmaz. Frazəoloji birləşmələrlə ifadə edilən xəbərlər rus dilçiliyində də sadə xəbərlər adlandırılın. Ancaq bu da dəqiq deyil. Xəber və ya hər hansı bir cümlə üzvü iki və daha artıq sözdən ibarətdirsə, o mürəkkəbdir, burada mənə rol oynamır. Cüntü bu, cümlə üzvünün quruluşca növüdür. Sadə xəbərlərə verilən digər misallar (bir sözdən ibarət olanlar; "idi, imiş"lə işlənənlər) və digər mürəkkəb xəbərlərə aid verilən misallar hamısı qaydasındadır" [3, s. 655].

Göründüyü kimi, burada xəberin quruluşca növü məsələsində Y.Seyidovun fikirləri bir qədər qarışıqdır:

1) Yəni; - Azərbaycan dilində mürəkkəb feil yoxdur" nə deməkdir. Əgər dilimizdə mürəkkəb feil yoxdursa, o zaman atib-tutmaq; yandırıb-yaxmaq; əzilib-bütülmək; saralıb-solmaq sözlərinin quruluşca növü necədir?

2) "Bütüñ edərdi, narahat eləmirdi, bağlı olub" ifadələrinin əmələ getirdiyi xəbəri sadə hesab edə bilmiriksa, bəs nə hesab edək?

Doğrudur, feilin tədqiqi ilə bağlı dilçiliyimizdə son illərə qədər bəzəçək dərin elmi araşdırımlar olmuşdur. Bu tədqiqələr yənə də davam etdirilir. Bu sahədə M.Hüseynzadənin, prof. H.Mirzayevin, prof. V.Əliyevin, prof. B.Xəlilovun və başqalarının dərin elmi axşamları vardır. Lakin, görünür, mürəkkəb feillerin olub-olmaması məsələsinə dəqiqlik göstərilənədir. Cüntü adları qeyd edilən alımların da fikirləri bir-birindən fərqlidir.

"Cümlələrin baş üzvlər əsasında əmələ gəldiyi fikrin" Y.Seyidov da qəbul edir [3, s. 361]. Biza elə gəlir ki, burada bir qədər dəqiqləşmə apanıla bilərdi. Yəni cümlənin formalşaması üçün hər iki baş üzvün iştirakı vacib deyil. Baş üzvlərden birinin iştirakı ilə də cümlə qurula, bir fikir ifadə edilsə bilər. Əgər bəzəçək olmasayıd, biz, tərkibli və cüttərkibli cümlə aranışlarını təkzib etmisi olardı.

İkinci dərəcəli üzvlər: təyin, tamamlıq və zərflik baş üzvlərə aid olur, onları aydınlaşdırır. Cümləni genişləndirir ki, bu zaman mənə dəqiqləşir. İkinci dərəcəli üzvlər, onların cümlədə mövqeyi, baş üzvlərə münasibətləri elmi-nəzəri ədəbiyyatda geniş izah edilmişdir. Bəzən dəqiq olmayan ifadələr, fikirlər də rast gəlinir.

Y.Seyidov II dərəcəli üzvlərin də müstəqil söz olduğunu, ayrıca suala cavab verdiyini, digər üzvlərlə əlaqələndirici fikrin qəbul edir. Lakin Q.Kazimovun bu haqqda bəzi fikirləri ilə razılışır, onları "qeyri-dəqiq ifadələr" adlandırır. Məsələn; Q.Kazimov: "İkinci dərəcəli üzvlər, ikinci dərəcəli üzvlər, cümlə daxilində II dərəcəli mənələr ifadə edir" fikri eks olunub. Dərhal sonra yazar: "İkinci dərəcəli üzvlər məzmununa görə yox, cümlənin strukturundakı mövqeyinə görə ikinci dərəcəlidir". Daha sonra Q.Kazimov bəzəçək fikir irəli stürür. "Bəzən II dərəcəli üzvlər ikinci dərəcəli deyil, əsas mənənən daşıyıcıları olur" [3, s. 117].

Göründüyü kimi, ikinci dərəcəli üzvlərlə bağlı bir-birini təkzib edən fikirlərə Y.Seyidov ona görə təqnidə yanaşmışdır ki, bu cür fikirlər elmdə əlaqələndirici yaratmasın. Y.Seyidov dənə sonra tamamlıqla bağlı Q.Kazimovun fikrinə təqnidə münasibət bildirmiş, onun bəzən artıq, lüzumsuz ifadələr, cümlələr işlətdiyini nəzərə çatdırılmışdır [4, s. 655]. Məsələn; "Hərəkətlə dolayı yolla əlaqələndirən əşya, obyekt" – Q.Kazimovun tamamlıq verdiyi tərif, Y.Seyidovun fikrinə, bir qədər mücərrəddir. Hələ təyin və zərflik izah edilməmiş onlardan tamamlığın tərəfində istifadə edilməsini də Y.Seyidov uğurlu hesab etmir: "Bu halda attributiv səciyyəli təyindən və adverbial səciyyəli zərflikdən fərqli olaraq tamamlıqlar əşya məzmunlu olur, obyekt bildirir" fikri, bəzəçək mütəxəssis fikir üçün məqbul sayla biləm. Bundan başqa, Y.Seyidov attributiv səciyyəli olmayan təyin, adverbial səciyyəli zərflik ifadələrini də qəbul etməmişdir.

Təyinlə bağlı elmə məlum məlumatları təqdim edən Y.Seyidov bu cümlə üzvünün suallarını, ifadə vasitələrini, quruluşca növünü təqdim etdikdən sonra göstərir ki, attributiv səciyyəli təyin bütün cümlə üzvlərinə aid ola bilər. Mübtədə, ismi xəbərə, tamamlığa, zərfliyə, hətta təyinin özüne bələ. Təyini ifadə vasitələri kimi ismi, sıfati, sayı, əvəzliyi, feil sıfati, söz birləşmələrini diqqətə çatdırır və nümunələrlə əsaslandırır.

1) isim: **Qızıl** şairlərin **qızıl** dastanı,

Qızıl yarpaqlara yazar, a dağlar (*S.Rüstəm*)

2) sıfat: **Sıra** dağlar, **gen** dərələr,

3) feili sıfat: **Ürək açan** mənzərələr (*S.Vurğum*)

4) sayla: **Birinci** sıran qonaqlara saxlamışdır və s.

Y.Seyidovun maraqlı cəhətlərindən biri odur ki, alim yalnız bir şey haqqında özü yazdığını yazmaqla kifayətlənməmiş, həmin mərvə ilə əlaqədar başqalarının yazdırıldığını da diqqətə izləmiş, onların fikirlərinə təqnidə yanaşmış, həm müsbət, həm də mənfi cəhətlərinə münasibət bildirmiştir

3. Tamamlıq – müsəris dilimizən səviyyəsinə müvafiq olaraq Nəsiminin şeirlərində də vasitəli və vasitəsiz tamamlıqlar işlənmişdir:

a) Nari-qomundan bağımı büryan bisirmişəm (s. 25)

b) Cami-müsəfadən manə saçı içirdi bir qədəh (s. 17)

Nümunələrdən göründüyü kimi, Nəsiminin dilində vasitəsiz tamamlığın həm şəkilçili, həm də şəkilçisiz növlərindən istifadə edilmiş, onlar seirin tələbi ilə bəzən feildən əvvəl, bəzən də sonra işlənmişdir. Y.Seyidovun Nəsimi dilində vasitəli tamamlıqlarla bağlı müşahidələr aparmış, onları yönük halda, yerlik halda, əqxsılıq halda işlənən və qoşmaların iştirakı ilə yaranan vasitəsiz tamamlıqlar şəklində qruplaşdırılmışdır [5, s.219]. Məsələn;

1) Qaldı andan sonra bu mülki-süleyman **sizlər** (s. 20)

2) **Səndə** bas haq var imiş, həq **səndə** var (s. 579)

3) İcdim qədəhi-pürməyi maşuqə **əlindən** (s. 46)

4) Gülzər, səvə könlüm meyl ələməz **anunçün** (s. 74)

4. Tayin – Nəsiminin dilində də təyin olunandan əvvəl gəlir, yeri sabitdir. Sifətlə, sayıla, əvəzliklə, feili sıfətlə, isimlə, söz birləşmələri ilə ifadə edilmişdir. Lakin seir dilinin qanunlarına uyğun olaraq bəzən təyin təyin etdiyi sözdən sonra da keçə bilir. Bu zaman o ifadə vasitələrinin bir qismini itirir. Məsələn: Canı, cahanı sənsizsin neylər **Nəsimi xəstədir**

– misrasında təyinin təyin olunandan sonraya keçməsi həm Nəsimi seirinin tələbindən, həm də xalq dilinin təbətiindən asılıdır. [5, s. 220].

Y.Seyidov Nəsiminin dilində təyinlərə bağlı iki cəhəti qeyd etmişdir:

1) Şəxş əvəzliklərinin təyin kimi işlənmiş:

a) Qılsı, **man** darvışa ehsan dişlərin (s. 595);

b) **Mər** məhbubə san acı söz söylemək (s. 116) və s.

Yusif Seyidov bəzəçək fikrlər müsəris Azərbaycan ədəbi dilində də rast gəlindiyini, lakin Nəsimi dilindəki kimi o qədər də aktiv olmadığını yazılmışdır.

5. Zərflilik – bütün mana növləri ilə Nəsiminin dilində işlənmişdir. Ifadə vasitələrində də heç bi məhdudiyyət yoxdur. Məsələn;

1) Dilimdə **gecə-gündüüz** ahu-nala (*Nəsimi*, s. 45)

2) Sənəma, tüzün gülündən **gül-gül** gül ümidi (*Nəsimi*, s. 112)

3) Göztüm yaşı **cahanı** tutdu, ey can (*Nəsimi*, s. 66).

Üçüncü cümlədə "cahanı" sözünü Y.Seyidov yer zərfliyi kimi qəbul etmiş, yer zərfliyinə nümunə vermişdir [5, s. 222]. Biziñ fikrimizcə, Nəsiminin dilində yer zərflikləri kifayət qədər işlənənə də, verilmiş nümunədə "cahanı" sözü tamamlıqdır. Nəsiminin seirlerində zərfliyin digər növləri də işlənmiş, şairin seirlerinin tələbi ilə xalq dilinin şirinliyini, təbiiyini əks etdirmişdir.

Bəs və ikinci dərəcəli üzvlərin cümlənin yaranmasında, formalşamasında və fikrin də dəqiq, də aydın ifadə edilməsində mühüm rol ola biləcək qeyd etmişik. Cümlənin genişləndirilməsində, əsasən, ikinci dərəcəli üzvlərin iştirak vacibdir. Bu proses sintaksisde "sadə cümlənin genişləndirilməsi" adlandırılır, müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən, təxminən, eyni şəkildə dəyərləndirilir.

Ədəbiyyat:

1. Müsəris Azərbaycan dil. Sintaksis. I kitab. Bakı: ADU, 1959, 453 s.

2. Müsəris Azərbaycan dil. Sintaksis. II kitab. Bakı: ADU, 1962, 403 s.

3. Müsəris Azərbaycan dil. Sintaksis. Bakı, 2004, s. 113

4. Seyidov Y.M. Seçilmiş əsərlər. IX cild. Bakı: BDU, 2010, 670 s.

5. Seyidov, Y.M. Seçilmiş əsərlər. III cild. Bakı: Bakı Univers. nəşr., 2010, 386 s. 6. Seyidov Y.M. Seçilmiş əsərlər. X cild. Bakı: Çəşoğlu, 2011, 551 s.

7. Seyidov Y.M. Azərbaycan dilində söz birləşmələri, Bakı: ADU, 1992, 406 s.

Açar sözlər: sintaksis, cümlə üzvləri, ismi birləşmələr, baş və ikinci dərəcəli üzvlər

Key words: syntax, word combinations, sentence members, name combinations, head and second class members

Ключевые слова: синтаксис, члены предложения, комбинации существительных, первичные и вторичные члены.

XÜLASƏ

Təqdim olunmuş məqalədə prof. Y.Seyidovun sintaksisəl əlaqədar fikirləri təqdim edilmişdir. Sintaksisin əsas obyektlərindən olan cümlə üzvləri haqqında müxtəlif fikirlər vardır. Cümlənin baş və ikinci dərəcəli üzvlərinin səali, funksiyası, cümlənin yaranmasında rolü - Y.Seyidov bütün bu fikirlərə münasibət bildirmiş, ümumiləşmələr aparmış, öz fikirlərini əsaslaşdırmışdır.

SUMMARY

Professor Y.Seyidov's thoughts about syntax are introduced in the article. There are different thoughts about the word combinations – the third kind of defining word combinations which are the main objects of syntax. The question of the chief and second class members of the sentence, its function, its role in the formation of sentence - Y.Seyidov expressed his opinions about these thoughts, had generalities, substantiated his opinions.

РЕЗЮМЕ

В представленной статье проф. Ю.Сейдова на синтаксис. Существуют разные мнения о членах предложений, которые являются основными объектами синтаксиса. Вопрос, функция главных и второстепенных членов предложения, роль в образовании предложения - Ю.Сейдов прокомментировал все эти идеи, сделал обобщения, обосновал свои взгляды.

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva